

УДК 94 (477) "18/19"

Андрій Шевчук
(м. Житомир)**ЗЕМЕЛЬНИЙ УСТРІЙ ЧИНШОВИКІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
ЗА ЗАКОНОМ 1886 Р.: ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ
СТОСОВНО НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ**

У статті визначено умови наділення чиншовиків Волинської губернії землею та показано вплив національного фактору на цей процес за законом 1886 р.

Ключові слова: Волинська губернія, російська влада, поляки-чиншовики, чиншове право, 1886 р.

Скасування кріпосного права 1861 р. стало поворотним моментом в історії Російської імперії. Проте царська влада не обмежилася наділенням поміщицьких селян землею, а продовжила позитивні перетворення і стосовно решти категорій селянства – державних та удільних селян. Специфікою Волинської губернії, як і всієї Правобережної України, була наявність інших груп населення, які юридично не належали до селянського стану, але фактично займалися сільським господарством. Мова йде передусім про таку специфічну категорію населення, як чиншовики. З іншого боку, представники цієї категорії за національністю були переважно поляками. Тому російська влада повинна була обережно підходити до вирішення питання з облаштування їх землею у 1886 р.

Загалом проблемі наділення землею чиншовиків приділено досить багато уваги, хоча спеціальних досліджень саме щодо Волинської губернії немає. З **дореволюційних** дослідників насамперед необхідно відзначити А. Забеліна [1, с. 233-236, 238-239], який лише давав пояснення походження чиншового права та специфіки його існування у Російській імперії після 1840 р., коли воно юридично перестало існувати. Водночас він подав об'єктивну картину умов їх життя, але оскільки його дослідження доведено до середини 80-х рр. ХІХ ст., то розглянути наступні події він не міг. У такому ж руслі написана стаття дореволюційного дослідника В. Нечаєва [2], причому в ній навіть немає пояснення, ким же були чиншовики.

Розвідки **радянських** учених, які досліджували таку проблему, теж були поверховими та суб'єктивними. Причина цього була зумовлена польським походженням досліджуваної категорії та більш сприятливими умовами її життя порівняно з кріпаками. Так, Д. Пойда давав характеристику чиншовому праву [3, с. 45-51], зосереджуючись на виступах вічних орендарів, які мали на меті відстояти права на землю та добитися збереження розмірів чиншу [3, с. 234-236]. Свідченням суб'єктивізму може, наприклад, слугувати той факт, що для показу мізерності наділів автор розділив площу землекористування на всіх чиншовиків. Але лише частина з них займалася сільським господарством, решта – володіли присадибними ділянками. Піддавши критиці грабіжницьку реформу 1886 р. щодо облаштування їх побуту, він не вказав, що вирішити це питання по-іншому було важко, – земля була власністю поміщиків.

Що ж до **сучасних** досліджень, то О. Бундак [4, с. 54], на наш погляд, не вдалося з'ясувати суті чиншового права, а твердження, що влада заохочувала такий вид відносин, не можна вважати правильним через відсутність контролю за стосунками обох категорій. Окремо стоїть праця відомого французького дослідника Д. Бовуа [5, с. 168-174, 208-209], який аргументовано доводить, що чиншовики були покинуті напризволяще польськими панамі заради отримання додаткових коштів, та критикує зміни 1886 р. за те, що багато людей позбулося своїх наділів.

У пропонованій статті, враховуючи висновки, зроблені попередніми дослідниками, поставлено завдання дослідити: 1) походження чиншового права та становище чиншовиків на середину ХІХ ст.; 2) загострення проблеми чиншовиків у 70-

80-х рр. XIX ст.; 3) умови наділення землею чиншовиків за Положенням 1886 р.; 4) наслідки облаштування чиншовиків та вплив на цей процес національного фактора. Для розв'язання цих завдань було опрацьовано достатню кількість архівних джерел Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Державного архіву Житомирської області. Більшість їх уперше введено до наукового обігу.

Крім двох основних категорій сільського населення (державних та кріпосних селян), була ще й третя категорія – орендарі або, як їх називали на місцевий лад, – **чиншовики**. Представники цієї категорії фактично були не землевласниками, а довічними орендарями невеликих ділянок землі. Вони з'явилися ще в часи польського володіння, коли не вистачало робочих рук і поміщики роздавали землі за незначну плату (чинш). Досить часто вона сплачувалася не грошима, а продуктами, інколи відроблялася. Поділялися чиншовики на міських, які жили у приватновласницьких містах і орендували ділянку під садибу, та сільських, які користувалися польовими угіддями при містечках та маєтках.

Умови оренди не обмежувалися певним проміжком часу. Угода завжди укладалася на необмежений термін і рідко мала письмове оформлення, адже велика кількість чиншовиків була неписьменною. Чиншове володіння було взаємовигідне і тривало багато років [6, с. 17-18]. Проте їх не можна назвати орендарями в сучасному розумінні, адже розмір плати не можна було змінювати за бажанням орендодавця, який до того ж не мав права зігнати чиншовика з землі. Навіть якщо той невчасно сплачував чинш, то власник землі не міг виселити його, а борг записувався у недоїмки. Крім грошових вишлат, представники цієї категорії відпрацьовували ще й натуральні повинності за усними чи письмовими угодами [2, с. 852].

Так, жителі села Бистрої Житомирського повіту за користування землею, крім грошової плати, відпрацьовували ще й натуральну повинність – 10 днів улітку в розпал робіт [7, с. 3-3 зв.]. Чиншовики в Гульському маєтку [8, с. 17] за вигін у поміщицькому лісі відпрацьовували за особливими словесними угодами 12 днів на рік: 6 – влітку і стільки ж узимку. Загалом розміри натуральних повинностей коливалися від маєтку до маєтку навіть в одному повіті. Так, у Старокостянтинівському повіті вони становили від 4 тяглих згінних днів на рік до відповідно 14 тяглих та 2 піших [9, с. 5-6]. У селі Воронківці згінні дні досягали 24 тяглих на рік [9, с. 23]. Проте якщо порівняти повинності чиншовиків із кріпацькими, то перші були в значно кращому становищі. У Дубнівському [9, с. 46-64], Кременецькому [9, с. 68-91] та Ковельському повітах [9, с. 94-113] натуральні повинності були на 1858 р. майже відсутні, що пояснюється великими площами вільної землі та відсутністю достатньої кількості хліборобів.

Таке сприятливе становище пояснювалося тим, що кріпосні та державні селяни майже суцільно були українцями, а чиншовики – здебільшого вихідцями з колишньої польської шляхти, якій не вдалося довести своїх дворянських прав. Останні були віднесені до стану однодворців [2, с. 852]. Вони поділялися на 2 групи – перші проживали у державних маєтках, підпорядковувалися Міністерству державного майна і входили до складу товариств державних селян. При цьому вони відбували однакові з селянами казенні повинності, за винятком сплати подушної податі. За користування угіддями сплачувався поземельний оброк, визначений люстрацією [10, с. 144].

У важчому становищі опинилися однодворці, які проживали на поміщицьких землях. Їх стосунки з поміщиками визначалися на точній підставі укладених між ними угод [10, с. 158]. При цьому держава не втручалася в стосунки обох сторін ні визначенням умов договору, ні контролем за його підписанням та виконанням. Ситуація з чиншовиками була багато в чому незрозумілою, адже 25 червня 1840 р. скасовувалася дія Литовського статуту і запроваджувалися загальноросійські закони. І хоча такого поняття, як чиншове право, у Російській імперії не було, проте прийняті до 1840 р. акти чи документи зберігали чинність відповідно до законів того часу [11, с. 443-444].

Отже, склалася парадоксальна ситуація, за якою держава де-факто визнавала чиншові відносини, але при цьому не контролювала їх виконання, а залишала на власний розсуд землевласників та орендарів. Однак неправильно вважати, що держава захищала права чиншовиків, яких власники хотіли перетворити у простих орендарів [2, с. 852], адже ніяких конкретних заходів не було вжито. Та й загалом ніяких конфліктів між цими двома категоріями в зазначений період не зафіксовано, що пояснювалося як низькими орендними цінами на землю, так і корпоративними інтересами.

Матеріальне становище чиншовиків було вкрай важким. Аналізуючи мемуари після повстання 1863 – 1864 рр., Д. Бовуа [5, с. 151] вказував, що навіть самі поляки відзначали важке становище шляхтичів-чиншовиків, котрих на московський лад називали однодворцями і які були біднішими за селян-кріпаків. Землевласники-поляки дали "їм такі роботи і такі повинності, що майже дорівнювали кріпацтву". При цьому постає цілком логічне запитання: "Якщо чиншовики були у настільки важкому становищі, то яким було становище селян, які відпрацьовували панщину?"

Протягом 60 – 70-х рр. XIX ст. питання з колишніми поміщицькими та державними селянами було, в основному, вирішене: вони ставали власниками земельних наділів при сплаті викупних платежів. У гіршому становищі опинилися чиншовики через відсутність законодавчого врегулювання їх статусу та розмірів землекористування. Юридично було відсутнє пояснення, хто належить до цієї категорії. Суперечливими є дані про їх чисельність у Волинській губернії наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. За приблизними підрахунками губернатора, на той час їх було близько 100 тисяч, із них 90 тисяч – сільського населення [12, с. 22]. Д. Пойда збільшив цю цифру до 156 043 осіб [3, с. 43].

Що ж до розмірів їх землекористування у досліджуваній період, то інформація також розходиться. Радянський дослідник Д. Пойда виводив середні розміри на одну сім'ю в 4,09 десятини, а на одну душу – 0,72 [3, с. 42-43]. При цьому дослідник не робив поділу на сільських та міських, і тому виходили наділи таких незначних розмірів. Але дворяни, купці та більшість міщан орендували лише присадибні ділянки і не займалися сільським господарством. Більш достовірними будуть офіційні дані за 1878 р. [1, с. 238], які стосувалися чиншовиків, що були зайняті в аграрному секторі. За ними на 1 двір припадало 7,88 десятин, а на 1 душу чоловічої статі – 1,26. Хоча при цьому А. Забелін відносив до тяглих тих домогосподарів, які мали польові наділи, а до городників – осіб, які користувалися лише присадибними землями.

Ця інформація більш-менш підтверджується даними за 1877 р. – усього було 12 751 двір із 106 720 десятинами польової та присадибної землі (тобто на 1 двір припадало 8,36 десятин) [12, с. 83]. Дані про загальну кількість угідь у цьому випадку майже не розходяться з попередніми підрахунками Д. Пойди. Фактично чиншове право було властиве всім повітам, хоча наведені цифри не можна вважати цілком достовірними. Але говорити про більш-менш достатні розміри ділянок не доводиться: більші були в місцевостях із гіршою якістю ґрунтів, і навпаки.

Загалом рівень життя представників цієї категорії залежав не тільки від розмірів ділянки в користуванні, але й від плати за неї. Середній розмір чиншу наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. у Волинській губернії за десятину присадибної землі складав 4 руб. 50 коп. у рік (найвищим він був у Старокостянтинівському повіті – 13 руб. 47 коп., а найнижчим у Новоград-Волинському – 2 руб. 68 коп.) За відповідну площу польових угідь у середньому сплачували 1 руб. 74 коп. (найбільше в Острозькому повіті – 2 руб. 90 коп., а найменше в Овруцькому – 0,45 коп.) [1, с. 238]. У 1880 р. тягли домогосподарі сплачували 17,03 руб. у рік, а городники – відповідно 10,04 [3, с. 44]. Наведені платежі, якщо врахувати тогочасний рівень розвитку господарств та світову економічну кон'юнктуру, були високими. Проте ми можемо оперувати лише середніми даними, адже розмір не був однаковим у повітах і залежав від багатьох факторів.

Великим недоліком цього виду стосунків між землевласником та чиншовиком для перших був той факт, що розмір плати не мав права змінюватися. В умовах, коли швидкими темпами почали зростати ціни на землю, відповідно зростали й орендні ціни. При цьому одним з парадоксів було те, що в 1878 р. у повітах – Житомирському, Рівненському, Дубнівському, Заславському, Кременецькому, Луцькому – вищий чинш майже в 1,5 рази переважав вищий розмір орендної плати, у Новоград-Волинському та Острозькому, навпаки, – оренда була вища в 1,5 рази, в Овруцькому та Старокостянтинівському вони були однакові, і, нарешті, в Володимир-Волинському та Ковельському вищий чинш у п'ять чи шість разів був меншим за орендну плату [1, с. 238].

У 80-х рр. XIX ст. ситуація різко змінилася: орендні ціни були вже набагато вищими [13, с. 3]. Гіршої якості угіддя здавалися від 0,20 до 7 руб., а кращої від 5 до 11 руб. Якщо порівняти ці цифри з середнім розміром чиншу, який складав за 1 десятину польової землі 1,27 руб., то землевласники втрачали значні кошти. Саме тому вони почали активно боротися за підняття платежів, намагаючись перетворити представників цієї категорії у простих орендарів із змінною оплатою або взагалі позбавити їх землі. Це було пов'язане не тільки з ростом цін, а й зумовлене фактом ускладнення продажу маєтків через можливі труднощі нових власників у стосунках із чиншовиками. Поміщики зверталися до суду з проханням відновити їх порушене право власності і змусити чиншовиків укласти нові письмові договори або взагалі виселити. Оскільки не існувало ніяких законів, які б регулювали зазначені питання, а в більшості відповідачів були відсутні документи, то суд завжди займав позицію позивачів [12, с. 18 зв.-19].

Так само і для селянина єдиним способом відстояти свої права було подання позову на власника до суду. Але судові органи приймали рішення – позбавити чиншовиків угідь. Тому в більшості випадків останні намагалися "добитися правди" насильницьким шляхом. Так, у 1872 – 1879 рр. на Волині відбулося 23 виступи представників цієї категорії. Близько 80% з них домоглися часткового задоволення своїх вимог [14, с. 27]. Лише у 1877 р. у губернії проходили заворушення в селах Волиця Заславського повіту, Гута-Адашевка і Довбиш Новоград-Волинського повіту, Краснопілля, Безпечне, Жерів, Рижів і м. Янушпіль Житомирського повіту. Через два роки – у селах Боратин і Запустя Луцького та Жабокрицька Гута Новоград-Волинського повіту. У Боратині було вчинено опір судовому і становому приставам, що намагалися виселити мешканців за несплату або несвоєчасну сплату чиншу [15, с. 32]. Багато фактів із безрезультатними спробами відстояти свої права чиншовиками наведено в монографії Д. Бовуа [5, с. 168-174].

Проблема постійних суперечок стосовно розмірів платежів та виселень з виступами чиншовиків стала актуальною для місцевих органів влади. Вони зазначали, що представники цієї категорії не могли придбати угідь, бо були, в основному, католиками і тому не мали права купувати землі, навіть за наявності грошей. Така ситуація, на переконання губернатора, підірвала авторитет влади [12, с. 22], і він, певною мірою, співчував їм, бачачи трагізм ситуації [12, с. 21 зв.] та пропонував вищому керівництву розібратися з цією проблемою [12, с. 22]. У звіті за 1879 р. він закликав *організувати дешевий кредит* (курсів наш. – А.Ш.) для безземельного пролетаріату (маючи на увазі чиншовиків, які були обтяжені позовами) [16, с. 4]. Навіть офіційні особи вказували, що селяни вважали себе жертвами несправедливості і насильства з боку багатих та сильних і ніколи не погоджувалися добровільно залишити свої садиби [12, с. 19 зв].

Постійні суперечки та конфлікти призвели до спроби врегулювати відносини цієї категорії із землевласниками, і 9 червня 1886 р. вийшов закон "Про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків у губерніях Західних і Білоруських" [17, с. 275-283]. Для розв'язання зазначеної проблеми створювалися спеціальні в чиншових справах присутствія. До їх складу входили кандидат в мирові посередники

(заробітна плата складала 900 крб. у рік) та землемір (відповідно – 600 крб.). Кошти на їх утримання лягали на плечі вічних орендарів – 0,5% із викупних платежів [17, с. 275].

У Загальних положеннях вказувалося [17, с. 276], що право на поземельний устрій за вказаним законом мали ті особи, які проживали за межами міст і містечок і володіли землею безстроково та спадкоємно з обов'язком відбувати грошові чи натуральні повинності, розмір яких не міг змінюватися за бажанням вотчинника. Те, що на набуття статусу чиншовика претендували виключно сільські жителі, ускладнило становище мешканців міст та містечок, незважаючи на вид їх занять (частина з них займалися сільським господарством). У 1888 р. мешканці містечка Левкова Житомирського повіту клопоталися про визнання за ними чиншових прав на землю, але, дійшовши до Сенату, отримали негативну відповідь [18, с. 5 зв.-6]. Безрезультатною виявилася і скарга жителів містечка Вишневеця Кременецького повіту [19, с. 3].

Володіння, яке розпочалося раніше 21 серпня 1840 р., визнавалося вічночиншовим, якщо воно було засноване на письмовому акті, хоча б неформальному. За відсутності зазначеного підставою ставали письмові чи усні свідчення, з яких випливало, що претендент дійсно мав чиншові права. Держава надавала змогу тим особам, землеволодіння яких розпочалося в період з 21 серпня 1840 до 9 червня 1876 р., отримати право на викуп за умови, що є письмові докази, за якими можна було встановити, що володіння здійснювалося на умовах до 1840 р. або якщо ця ділянка перебувала в оточенні інших подібних. Претенденти, землекористування яких розпочалося після 1876 р., не могли викупити угіддя за сприяння держави [17, с. 276-277].

Влада розуміла, що не всі зможуть довести свої права, і тому передбачалося, що ті претенденти, яким буде відмовлено в набутті відповідного статусу, матимуть можливість залишатися на своїх ділянках протягом наступних п'яти років. Після закінчення цього терміну потрібно було заключити новий контракт або залишити землю [17, с. 276]. У більшості випадків така відстрочка надавалася особам, які не мали письмових доказів щодо початку землеволодіння. Так було з одним із жителів села Мидська Рівненського повіту П. Козачуком, який не зміг довести, що його батько поселився у 1842 р. [20, с. 22-23].

Однією з головних умов визнання вічночиншових прав було володіння землею на день виходу Положення. При цьому передбачалося, що розгляд справ у суді про поновлення чиншовика його правах також буде підставою для клопотання про викуп за сприяння держави [17, с. 277]. У 1886 р. цивільне відділення Житомирського окружного суду наказало землевласниці Обухович повернути відібрані в 1874 р. угіддя площею 9 десятин 1443 сажени І. Татурі, що дало змогу в 1891 р. повітовому в чиншових справах присутствію визнати за останнім право на викуп [21, с. 2, 13-14].

Зрозуміло, що для багатьох чиншовиків указ 1886 р. вийшов занадто пізно. Селяни Волосова у своєму проханні вказували, що були вічними орендарями, але в 1873 р. новий власник їх виселив, і їм нічого не залишалося, як заключити однорічний контракт на оренду 24 десятин за 116 руб., який потім постійно подовжувався. Тобто на день виходу указу вони були простими орендарями і втратили право на поземельний устрій за законом 1886 р. На доказ своїх вічно-чиншових прав їм потрібно було подавати до суду ще в 1873 р. [22, с. 11, 24 зв.]

У Положенні 1886 р. вказувалося, що письмовими доказами можуть бути установчі грамоти, привілеї, пожалування, договори, контракти та інші письмові документи. Крім цього, на користь претендентів могли слугувати рішення судів, перехід вічночиншових ділянок від одних осіб до інших, платіжні книжки, розписки, реєстри, описи, ревізські книжки і т.д. [17, с. 277]. Також визнавалося набуття статусу тоді, коли поміщик визнає сам права чиншовика [17, с. 279]. Хоча цей факт перевірявся повітовим у чиншових справах присутствієм, як це було з К. Мосейчуком, що проживав у селі Волиця Ляховецька Старокостянтинівського повіту й володів 462 сажнями присадибної землі [23, с. 13-13 зв.].

Органи влади прекрасно розуміли, що землевласники всілякими способами будуть намагатися зберегти землю, тим більше що ціна на неї швидко зростала. Для захисту, певною мірою, прав чиншовиків було прийнято рішення, що протягом одного року з часу прийняття закону 1886 р. власники повинні були представити у повітове в чиншових справах присутстві іменні списки вічних орендарів із переліком їх повинностей та наявністю сервітутів. Щоб запобігти махінаціям, списки висилалися у волосне правління, де виставлялися на видному місці та зачитувалися. Після цього ті особи, які не потрапили до переліку, але вважали себе належними до цієї категорії, повинні були подавати заяви до органу, який займався їхніми справами. Якщо ж виявлялося, що претендент дійсно є чиншовиком, то всі витрати щодо перевірки сплачував поміщик [17, с. 280-281].

Отримані результати свідчили про махінації з боку землевласників. При подачі списків вони, зрозуміло, зменшували як кількість чиншовиків, так і площі землі. Дані, отримані за іменними списками на жовтень 1887 р., свідчили, що в 566 маєтках проживало 7 391 сімейство вічних орендарів (найбільше було зосереджено у Новоград-Волинському повіті, а найменше в Ковельському). Загалом у їх володінні, за інформацією самих власників, перебувало 58 519 десятин 2131 сажень польової та присадибної землі (проте ці цифри були неповними, адже взагалі за іменними списками налічувалося 9 292 домогосподарів [24, с. 64-65]). За свідченнями поміщиків, за десятиріччя кількість селян зменшилася на 42%, а землі – на 45,2%. Таке становище було викликане не тільки судовими справами, але й бажанням землевласників зберегти якнайбільше землі.

Для захисту прав чиншовика держава зобов'язувала його обов'язково викупити свій наділ через 3 роки [17, с. 277]. Переважна більшість вічних орендарів були незаможними домогосподарями, які не мали відповідних коштів для сплати за землю. Тому саме влада повинна була, як і у випадку з поміщицькими і державними селянами, максимально допомогти їм. Але враховуючи те, що більшість із них була поляками, уряд фактично залишив цю категорію напризволяще. Розмір викупної суми визначався з 6% капіталізації вартості всіх повинностей, які сплачувалися на день виходу Положення (грошова оцінка натуральних повинностей здійснювалася обома сторонами спільно) [17, с. 278].

У цьому випадку було прийняте рішення про те, що сума державного кредиту не повинна перевищувати оцінки, вказаної у спеціальному таблиці [25, с. 96-98]. Якщо викупна сума була більшою за кредит, який могла надати держава, то чиншовик повинен був сплатити решту коштів землевласнику одразу чи за домовленістю. Як і колишні поміщицькі селяни, вони повинні були повертати гроші протягом 49 років 6% щороку, а землевласник отримував усю суму 5% цінними паперами [17, с. 278].

Аналіз викупних документів свідчить про важке становище вічних орендарів. Так, у маєтку В. Рау, що знаходився в Рівненському повіті, було визнано вічочиншові права за міщанином Рищинським. За відповідним актом, затвердженим губернським у селянських справах присутствієм 6 червня 1890 р., річна сума повинностей становила 10 руб. 96 коп. При її капіталізації з 6% загальний розмір викупної суми становив 182 руб. 66 коп., що перевищувало вищий розмір кредиту, який міг бути виданий. Тому було запропоновано кредит у розмірі 65 руб. 16 коп., і за це селянин повинен був сплачувати протягом 49 років по 3 руб. 90 коп. щороку. Решту суми – 117 руб. 50 коп. – Рищинський повинен був сплатити особисто, домовившись про терміни із землевласником [26, с. 4 зв.-5].

Якщо розглянути список чиншовиків села Талецька Рудня Новоград-Волинського повіту [8, с. 22], то з'ясується, що більшість із них повинна була сплатити княгині Яблонській значні суми, але їх земельні наділи були площею від 2 до 7 десятин. При тодішньому розвитку сільського господарства з таких ділянок не завжди можна було прохарчуватися, не кажучи вже про оплату. Тобто держава фактично залишила напризволяще селян, більшість яких не мали коштів, а отже,

повинні були або відпрацьовувати землевласнику, або брати позики в лихварів під великі відсотки

Після виходу такого Положення одразу розпочався процес із облаштування земельного побуту чиншовиків, який затягнувся на довгі роки через великий обсяг роботи. Однією з основних причин тривалості було те, що на цей статус претендували особи, які плутали чиншову оренду з простою. У маєтку графа Ходкевича Антоновецька Рудня Кременецького повіту М. Рутковський користувався землею, яку він орендував у орендаря, а плата була змінною, тому Сенат відмовив у визнанні за ним вічочиншових прав [7, с. 3, 16, 24, 27]. Тим самим держава стежила за дотриманням закону, що дуже часто викликало незадоволення осіб, які намагалися довести свої претензії.

Ще однією з причин затягування процесу було те, що після прийняття указу 1886 р. установа одразу ж були завалені заявами від осіб, які не були чиншовиками в буквальному розумінні, тобто їх відносини із землевласниками розпочалися після 1840 р. і не відповідали вищенаведеним умовам. При цьому звичайним явищем було свавілля з боку землевласників за підтримки владних структур. У своїй скарзі губернатору 53 жителі села Перлявки Житомирського повіту скаржилися на те, що, незважаючи на розгляд їх справ у повітовому відділенні, нові господарі землі брати Дуріліни почали рубати ліс на їх сінокосах. На запит губернатора мировий посередник відповів, що в селян не було сервітутів, а щодо чиншових прав, то вони визнані лише в 17 осіб. Спроби оскаржити дії місцевої влади в Сенаті закінчилися безрезультатно [27, с. 1-2, 8-10].

Розгляд заяв розтягнувся на довгий термін, що пояснювалося великою завантаженістю повітових у чиншових справах присутствій. Через 10 років після прийняття указу генерал-губернатор указував губернатору на необхідність прискорити хід викупних операцій. У відповідь останній 25 січня 1896 р. наказував головам повітових у чиншових справах присутствій закінчити всі справи до кінця року. Особлива увага зверталася на незадовільний хід справ у Рівненському та Новоград-Волинському повітах [28, с. 21-21 зв.]. Останній у своїй відповіді повідомляв, що робота загальмувалася через великі обсяги – лише в 34 маєтках потрібно було відвести 650 чиншових ділянок площею 5 500 десятин і для цього потрібно задіяти 8 землемірів [28, с. 38].

Проте й через 5 років справа не була завершена. 31 січня 1901 р. губернатор черговий раз наказував головам присутствій прискорити розгляд справ, але через труднощі встановлення прав цей процес тривав і надалі. Загалом на 1 січня цього року ще потрібно було розглянути 177 справ, за якими на облаштування свого земельного побуту очікувало 2 618 осіб [29, с. 127]. Наступного року справи не були закінчені через часті суперечки, хоча на кандидатів у мирові посередники, які керували чиншовими присутствами, кошти вже не виділялися, а оплачувалися лише канцелярські витрати та робота землемірів [30, с. 5].

Що ж до розмірів землеволодіння та кількості визнаних чиншовиків, то лише 9 292 із загальної кількості були повністю впевнені у визнанні за ними статусу (відповідно до іменних списків, складених власниками за 38 ст. Положення 1886 р.). Решта повинні були відстоювати свої права. На 1 липня 1895 р. у Волинській губернії чиншові права було визнано за 69 899 особами (77% від загальної кількості претендентів), які отримали 54 751 десятину землі: присадибної 4 920 та 49 831 польових угідь [3, с. 49-50]. Середня викупна сума за одну десятину складала 24,58 крб., а на кожен двір припадало в середньому 5,68 десятини [3, с. 50]. Зрозуміло, що площа угідь коливалася не лише від повіту, а навіть від окремих маєтків. Але інформація про кількість визнаних чиншовиків завищена, на що вказує і Д. Бовуа [5, с. 208].

Цифри Д. Пойди суттєво розходяться з іншими даними, які наводяться у джерелах офіційного характеру [29, с. 120 зв.]. І хоча вони також різняться між собою, проте є більш достовірними: у 1903 р. чиншовикам належало 42 179,75 десятин землі [31, с. 3], а вже наступного року – 44 728,5 [24, с. 3]. За рік землеволодіння збільшилося

на 2 548,75 десятини (в середньому на 1 особу – 2,7). У 1905 р. у їх володінні перебувало 48 323 десятин [32, с. 442 зв.]

Загалом картина із землеволодінням чиншовиків є незрозумілою. Радянські дослідники, використовуючи статистичні дані за 1905 р. [33] про колишніх поміщицьких та державних селян, зовсім оминали результати стосовно досліджуваної категорії. Причиною цього була надзвичайно мала кількість дворів та, відповідно, великі розміри середнього землеволодіння [33, с. 50-51]. За винятком чотирьох повітів – Луцького (середній розмір наділу – 10,3 дес.), Рівненського (14,6 дес.), Новоград-Волинського (19,7 дес.) та Овруцького (20,3 дес.) – дані про невеликий розмір в основному підтверджуються. Проте говорити про надзвичайно сприятливе становище в цих регіонах також не доводиться, оскільки, наприклад, в Овруцькому повіті землі були найгіршої якості.

Зрозуміло, що в інших повітах наділення землею чиншовиків було незадовільним. Проте навіть ця статистика не відображає реальної картини розмірів чиншового землеволодіння [33, с. 28]: за період 1886 – 1905 рр. селянські господарства постійно дробилися. У цьому випадку загалом такі дані не потрібно приймати до уваги не лише через малу кількість указаних чиншових дворів, а й через незрозумілість, того, автори відносили до цієї категорії, – в Острозькому повіті було показано 2 чиншових володіння – одне розміром 96 десятин, інше – 178, що є малоімовірним [33, с. 34]. Очевидно, що в ряді повітів були показані розміри не окремих домогосподарів, а цілі ділянки, розподілені між певною кількістю чиншовиків.

Що ж до розмірів викупних платежів, то землевласники певною мірою втратили: за землю, отриману після реформи 1886 р., чиншовики Правобережної України сплачували викуп у середньому 50,04 руб. за десятину, а це означало, що держава "наділила" угіддями за їх ринковою ціною. Середня ціна десятини на Правобережній Україні в 1883 – 1892 рр. складала 57 руб. 27 коп. [3, с. 49]. Проте Положення 1886 р. розв'язало їм руки, дозволивши купувати та продавати землю, вільну від вічних орендарів, а також переходити до більш прогресивних форм ведення господарства.

Таким чином, російська влада скасувала ще один пережиток старої економічної системи – чиншове право. Через те, що більшість чиншовиків була поляками, умови їх земельного облаштування були менш сприятливими за поміщицьких та державних селян. Велика кількість утратила угіддя, інші отримали їх через багато років через завантаженість чиншових присутствій. При цьому органи влади намагалися роз'єднати можливий союз польських землевласників із вічними орендарями через незначну державну допомогу та визнання статусу через складання поіменних списків, що автоматично ускладнювало стосунки цих двох категорій населення польського походження. Позитивним моментом було те, що підставою для розрахунків була сума чиншових платежів, які капіталізувалися із 6%. Тобто якщо сума платежу до 1886 р. не зросла, то викуп здійснювався на порівняно пільгових умовах. Сам процес визнання статусу був досить забюрократизований і підривав авторитет влади. Існує певна плутанина стосовно кількості визнаних чиншовиків та отриманої ними землі, але зрозуміло одне: становище, в якому опинилася досліджувана категорія сільських власників, було досить складним через великі викупні платежі та малі площі отриманої землі.

Список використаних джерел та літератури

1. *Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Часть 1. – Киев: Типография Штаба Киевского Военного округа, 1887. – 365 с.*
2. *Нечаев В.М. Чиншное право // Энциклопедический словарь. – СПб.: Типо-Литография И.А. Эфрона, 1903. – Т. 38а. – С. 851 – 854.*

3. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866 – 1900 гг. – Днепропетровск, 1960. – 487 с.
4. Бундак О.А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795 – 1861 рр. – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.01. – Львів, 1999. – 229 с.
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863-1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442, оп. 55, спр. 446.
7. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 115, оп. 1, спр. 3333.
8. ДАЖО. – Ф. 182, оп. 1 (дод.), спр. 1.
9. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 300, спр. 1.
10. Свод Законов Российской империи: Изд. 1857 г. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857 г. – Т. 9. – 478 с.
11. Полное собрание Законов Российской империи (далее – ПСЗ). – Собр. 2. – СПб., 1841 г. – Т. 15, отд. 1. – 855 с.
12. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 617, спр. 208.
13. ДАЖО, – Ф. 182, оп. 1, спр. 4823.
14. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. – 276 с.
15. Михайлюк О.Г., Кічий І.В. та ін. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. – Львів: Вища школа, 1988. – 240 с.
16. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 533, спр. 158.
17. ПСЗ. – Собр. 3. – СПб., 1888. – Т. 6. – 595 с.
18. ДАЖО. – Ф. 115, оп. 1, спр. 3259.
19. ДАЖО. – Ф. 115, оп. 1, спр. 3327.
20. ДАЖО. – Ф. 115, оп. 1, спр. 5712.
21. ДАЖО. – Ф. 142, оп. 1, спр. 2.
22. ДАЖО. – Ф. 142, оп. 1, спр. 1.
23. ДАЖО. – Ф. 115, оп. 1, спр. 3454.
24. Обзор Вольнской губернии за 1904 год. – Житомир: Вольнская губернская типография, 1905. – 74 с.
25. ПСЗ. – Собр. 3. – СПб., 1888. – Т. 6. – Приложение.
26. ДАЖО. – Ф. 115, оп. 1, спр. 4080.
27. ДАЖО. – Ф. 115, оп. 1, спр. 3221.
28. ДАЖО. – Ф. 115, оп. 1, спр. 5740.
29. ДАЖО. – Ф. 115, оп. 2, спр. 729.
30. ДАЖО. – Ф. 115, оп. 2, спр. 1155.
31. Обзор Вольнской губернии за 1903 год. – Житомир: Вольнская губернская типография, 1904. – 79 с.
32. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 705, спр. 142, част. 1.
33. Статистика землевладения, 1905. Выпуск 41. Вольнская губерния. – СПб., 1906. – 54 с.

SUMMARY

The article studies the conditions of Volyn' province czinszoviks' (leaseholders') land allotment and the way in was affected by the nationality factor under the law of 1886.

Key words: Volyn' province, Russian government, Polish czinszoviks, czinszlaw, 1886.